

Na przeklętej ziemi. Obraz życia wspólnoty czarnogórskiej w miniaturze literackiej *Vrana* Miodraga Bulatovicia

➔ Abstrakt

Poniższy artykuł kontynuuje badania nad wczesną prozą Miodraga Bulatovicia. Jego przedmiotem jest utwór *Vrana*, w którym autor opisuje życie codzienne jednego z czarnogórskich plemion. Przedmiotem analizy w artykule są motywy zawarte w tej miniaturze, w tym: wędrówka, ziemia jałowa, ubóstwo, odrzucenie przez kolektyw, głód, szaleństwo i zbrodnia. Uwagę zwrócono także na symbole teriomorficzne, społeczną kategorię piętna, wybrane elementy kultury duchowej oraz krwawej zemsty rodowej jako elementu prawa zwyczajowego. W toku analizy wykorzystano aparat pojęciowy z zakresu psychopatologii, psychiatrii humanistycznej, demonologii, antropologii kulturowej, socjologii, teorii groteski oraz estetyki brzydoty.

➔ Słowa kluczowe

migracja, ubóstwo, brzydota, śmierć, szaleństwo, piętno

On a cursed land: The life of the Montenegrin community, as depicted in the literary miniature *Vrana* by Miodrag Bulatović

➔ **Abstract**

The article is part on an ongoing study on the early works of Miodrag Bulatović. It's main subject is the writer's literary debut in the press — a miniature entitled *Vrana*. The author focuses on the everyday life of the Montenegrin communities. The analysis includes the motifs present in the miniature, namely: wandering, barren landscapes, extreme poverty, collective rejection, hunger, madness and crime. Moreover, the author draws attention to theriomorphic symbols, the social category of stigma, selected elements of spiritual culture and customary law in the form of blood feuds. The analysis utilizes conceptual tools from the fields of psychopathology, humanistic psychiatry, demonology, sociology, the theory of the grotesque — with a particular emphasis on the aesthetics of ugliness.

➔ **Keywords**

migration, poverty, ugliness, death, madness, stigma

Sytuacja pradebiutu prasowego Miodraga Bulatovicia nie doczekała się dotąd wyczerpującego omówienia. Monografie oraz artykuły problemowe poświęcone twórczości serbskiego artysty pomijają zupełnie pisarskie juvenilia. Wyjątkiem jest tu biografia pisarza autorstwa Radovana Popovicia. Wieloletni redaktor belgradzkiego dziennika „Politika” zwraca w niej uwagę na utwory poprzedzające właściwy debiut Bulatovicia. W jego ocenie pozytywnie przyjęte przez ówczesną krytykę miniatury literackie *Moja majka* (1950), *Vrana* (1951), *Njihov sin* (1951) i *Jarčev rep* (1953) zapowiadają tematy typowe dla dojrzałej twórczości tego artysty¹.

Istotny wkład do badań nad wczesną twórczością serbskiego prozaika wniósł również artykuł problemowy autora niniejszej pracy. Zgodnie z nim zdarzenia traumatyzujące w postaci tragicznej śmierci ojca, epizodów epileptycznych i psychotycznych, tułaczki, upokarzającej biedy oraz zagrażającego życiu głodu nie pozostały bez wpływu na ukształtowanie się „infernalnej wyobraźni” pisarza. Twórczość Bulatovicia ukształtowała się w rezultacie artystycznego przepracowania traumy z okresu adolescencji. W zasadniczej części publikacji przeprowadzona została analiza formalna oraz treściowa utworu *Moja majka*².

Niniejszy artykuł stanowi kontynuację badań nad wczesną twórczością Miodraga Bulatovicia. W centrum zainteresowań jego autora znajduje się, ukazana w utworze *Vrana*, codzienna egzystencja członków jednego z czarnogórskich plemion z okolic Białego Pola. Poddane zostały analizie obecne w tej literackiej miniaturze motywy: wędrowni, ziemi jałowej, skrajnej biedy i odrzucenia przez kolektyw, głodu, szaleństwa oraz zbrodni. Zwrócona została również uwaga na symbole teriomorficzne, społeczną kategorię piętna, wybrane elementy kultury duchowej oraz prawa zwyczajowego w postaci krwawej zemsty rodowej. W toku analizy wykorzystano aparat pojęciowy z zakresu psychopatologii, psychiatrii humanistycznej, demonologii, antropologii kulturowej, socjologii, teorii groteski, estetyki brzydoty oraz poetyki żywiołów.

Wędrowni (łac. *migratio*) jest jedną z podstawowych form aktywności człowieka. Wędrowiec, by rzec słowami Piotra Kowalskiego, to istota pozbawiona stałej egzystencji i własnego miejsca na ziemi. Stan ten precyzyjnie określa łaciński leksem *peregrinus*, który oznacza człowieka „idącego przez pole, w krainę otwartą” (Kowalski, 2002, s. 9, 14). W wymiarze podstawowym mobilność istoty ludzkiej powodowana jest potrzebą zapewnienia sobie bezpieczeństwa, to jest zasiedlenia i uprawy ziemi, zdobycia pożywienia i środków pieniężnych, jak również budowy domu oraz prokreacji³. Potwierdza to Mircea Eliade, pisząc, że każdy akt osiedlania się czy wznoszenia domostwa tożsamy jest również z dokonaniem istotnego wyboru życiowego. Wznosząc dom, człowiek ustanawia centrum swojego świata, które sakralizuje i otacza szczególną troską (Eliade, 1996, s. 27, 47).

1 Na ten temat zob. Popović, 2013, s. 9–14.

2 Por. Bukwałt, 2022, s. 27–38.

3 Por. Zwoliński, 2013, s. 58.

Wędrownie czarnogórskiego chłopca Novaka, protagonisty badanego utworu, towarzyszy pragnienie radykalnej zmiany dotychczasowego sposobu życia. Migracja bohatera znad rzeki Tary na tereny położone w pobliżu Białego Pola ma na celu zdobycie ziemi uprawnej, budowę siedziby mieszkalnej, spłodzenie potomka oraz zbudowanie relacji społecznych. Centralny punkt przestrzeni zasiedlonej tworzy gliniana, przykryta strzechą wiejska chata (*kućerak*)⁴ z przylegającym doń spichlerzem oraz przygotowany do użytkowania, wskutek tytanicznych wysiłków, ugor. W juvenilnym utworze Bulatowicia występuje zatem motyw obcej człowiekowi, twardej, skalistej oraz pokrytej kurzem ziemi⁵, która jest zaprzeczeniem gleby rodzącej (*tellus mater*). Tak ukazany obraz telluryczny przywodzi na myśl „przerażającą egzystencjalną pustkę, samotność, rozpacz, jałowość duchową, beznadziejne błaganie się bez celu, a nawet samą śmierć” (Jakubczak, 2002, s. 38). Czarnogórski chłop na podobieństwo biblijnego praojca rodzaju ludzkiego, Adama, w samotności, trudzie i „znoju”⁶ wydiera niepokonanej w swym wzroście przyrodzie skrawek ziemi pod uprawę. Wysiłek karczowania niebezpiecznej i dzikiej gęstwy leśnej⁷ tożsamy jest z aktem przekształcania przestrzeni nieodróżnianej w obszar uporządkowany i rodzący „pokarmy ziemskie”, co ilustruje cytat:

[Novak] stavi ruke u džepove, prisloni se uz čatmu svog naherenog kućerka, koji sa svih strana opkoljen šumom, izgledao je kao neka igračka. [Novak] pogleda na njive i sjeti se kako je prije desetak godina došao je sa one strane Tare i tu se naselio. Njegovo današnje imanje, izuzev male ledine, gdje je odmah izgradio kolibu, bio je pod šumom. Ali žilave ruke i godine savladale su šumu. [...] A one breze što su sve više nicali na livadi i njivi, trebalo je posjeći i spaliti. Čudno je to vražije šiblje ! Čim čovjek onemoća, ono crpeći snagu iz zemlje, iz sirovih i jakih dobro utvrđenih krlja, stane da neobičnom brzinom raste i osvaja s mukom iskrčenu ledinu. (Bulatović, 1951, s. 4)

Podstawowym doświadczeniem egzystencjalnym protagonisty staje się upokarzająca bieda, mająca swój wymiar materialny oraz duchowy. Jak zauważa bowiem Ruth Lister, ubóstwo „rozumieć należy [nie tylko] jako niekorzystne i niepewne położenie ekonomiczne, lecz również jako szkodliwą i wstydliwą relację społeczną” (Lister, 2007, s. 19). Za podstawowy materialny przejaw biedy uznaje brytyjska badaczka niedostatek, którego jednostka nie potrafi już znieść. Wśród społecznych

4 Leksem *kućerak* oznacza domek, chatkę, chatynkę, kolibę, rudę, szopę, budę lub kłitkę (Милићевих, 1894, s. 5–11).

5 Według Marzenny Jakubczak „twardy, nieprzenikliwy kamień, nienadający się do przyswojenia w postaci pokarmu, jakże obcy strukturze żywej tkanki, zdaje się być przeciwstawieniem życia, jego naturalnej zmienności i ruchliwości” (Jakubczak, 2002, s. 48).

6 Por. *Pismo Święte*, 2012, w. 22, s. 29.

7 Na ten temat zob. Cirlot, 2000, s. 222.

miar ubóstwa wymienia ona natomiast: „brak szacunku, upokorzenie, wstyd i napiętnowanie, zamach na godność i poczucie własnej wartości, [...] traktowanie w kategoriach Innego i poczucie bezsilności”⁸.

Niski status finansowy uniemożliwia bohaterowi korzystanie z pomocy sąsiedzkiej. W realiach czarnogórskich udzielenie pomocy (*moba*) ubogiemu sąsiadowi w wykonywaniu podstawowych prac polowych, takich jak orka, żniwa czy też sianokosy, nie jest jednak działaniem bezinteresownym. W myśl zasad usankcjonowanych przez patriarchalną społeczność osoba, która otrzymuje kolektywne wsparcie, zobowiązana jest do przygotowania, już po zakończonym dniu pracy, poczęstunku w postaci jadła i napitku⁹. Brak środków pieniężnych wyklucza Novaka z grona beneficjentów pomocy kolektywnej. W wymiarze indywidualnym skrajne ubóstwo staje się dlań przyczyną wyobcowania, społecznego wstydu oraz bezradności.

Kolejnym przejawem materialnego ubóstwa jest wygląd zewnętrzny oraz strój bohatera. Pisarz sięga po kategorię estetyczną brzydoty, która umożliwia mu wypowiedzenie surowej prawdy na temat egzystencji człowieka, będącego igraszką w rękach złego losu. Skrajnie wychudzona, nieproporcjonalna pod względem anatomicznym i odziana w „przydługie, pożyczone od sąsiada łachmany”¹⁰ sylwetka bohatera przywodzi na myśl stracha na wróble, a więc figurę antropomorficzną, która należy do świata zmarłych i duchów¹¹. Brzydota cielesna staje się także przyczyną napiętnowania protagonisty. Odrażający wygląd zewnętrzny stwarza bowiem uczucie zagrożenia, a także bycia odrzuconym, unikany i dewaluowany przez kolektyw piętnujący (Heatherthon, Kleck, Hebl, Hull, 2008, s. 111).

Przypominający chtoniczną kukłę bohater Bulatovicia zdaje się tkwić w zaklętym kręgu następujących po sobie nieszczęść rodzinnych. Doświadczenie tanatyczne w postaci zgonu starszego i młodszego syna, prawowitych dziedziców mienia, wiary i obyczajów przodków, ikony patrona oraz zasad prawa zwyczajowego, trwale naznacza jego pełną materialnych i duchowych trosk egzystencję, co ilustruje cytat:

Kada je izvadio poslednji panj iz one njive do šume umro mu je stariji sin. Tačno 18 godina prošlo je od tada. Joksim je tek bio zakoračio u petanaestu godinu. Novak nije znao od čega mu je sin umro. Sin je zanemogao, bolovao nekoliko nedelja i otišao je na onaj svet. A kada je izgubio prvo sina neki je rođak rekao da je Janko umro od srčane bolesti. Novak je povjerovao jer Janko

8 Por. Lister, 2007, s. 21.

9 Zob. Булат, Чайкановић, 2007, s. 99.

10 Zdaniem Marii Gołaszewskiej brzydota odsłania bezmiar ułomności i niedoskonałości, nędzę moralną, koszmar nieczystego sumienia, złych czynów, chaos rzeczywistości zepsutej, gnijącej, będącej w rozkładzie (Gołaszewska, 1994, s. 190). Na temat przedmiotów i przedmiotów „ekspresyjnie brzydkich”, które wywołują uczucie odrazy, zob. również Wallis, 2004, s. 28, 32. Por. także Eco, 2009, s. 16.

11 Por. J. Pawłowski, *Marzanna i strach polny. Czy te kukły coś łączą?*. Pobrane z: <https://nowiny24.pl/marzanna-i-strach-polny-czy-te-kukly-cos-laczy/ar/5815067>.

nije mnogo bolovao. Preko dana je kosio, uveče je legao zdrav, a jutro je osvanuo mrtav. (Bulatović, 1951, s. 6)

W opartym na patrylinearności czarnogórskim modelu rodziny obserwujemy prymat grupy męskiej „złączonej więzami krwi, pochodzeniem oraz wspólnym miejscem zamieszkania” (Szynekiewicz, 1992, s. 193; Roux, 1994, s. 156, 157). Na ojcu spoczywa obowiązek spłodzenia sukcesorów rodu. Reprodukacja w ramach grupy krewniaczej umożliwia bowiem przekazanie władzy, prestiżu, idei społecznych oraz majątku primogeniturze męskiej, co potwierdza Tihomir Đorđević:

Porodica se produžavala kao i kult — *zauvažava serbski etnograf* — samo preko muškarca... Sin se, dakle, očekivao, sin je bio potreban; njega porodica, preci i ognjište tražahu. [...] On docnije prinosi žrtve, [...] donosi potreban obrok i svojim kultom očuva domaću religiju. U našem narodu samo muska deca se smatraju kao nastavak porodične loze i domaćeg kulta slave. (Đorđević, 1990, s. 64, 65)

Domy pozbawione potomstwa wskutek niepłodności lub wysokiej umieralności dzieci określano terminem *iskopana kuća, pustinja, istražbina, pusta pećina* (Trebješanin, 2000, s. 233). W obecności członków wspólnoty bohater wyraża żal z powodu przedwczesnej utraty synów. Wyznaniu temu towarzyszy świadomość wygasania domowego ogniska, jak również obawa o własny los. Opustoszała chata chłopca Novaka przywodzi na myśl — użyjmy tu określenia samego bohatera — *ugašenu svijeću* (Bulatović, 1951, s. 7).

W badanym utworze pisarz wprowadza czytelnika w świat czarnogórskiej magii werbalnej. Wypowiadane przez stare kobiety (lokalna społeczność utożsamia je z czarownicami) magiczne formuły słowne mogą być, w odczuciu chłopca Novaka, zapowiedzią kolejnej rodzinnej tragedii¹². Bohater Bulatovicia, co charakterystyczne dla reprezentanta czarnogórskiej kultury tradycyjnej, ulega irracjonalnym przesądom, u podstaw których leży brak wiedzy, a także obawa przed czymś nieznanym i tajemniczym, na przykład: skutkami praktyk magicznych, zjawiskami atmosferycznymi, bóstwami, animizmem zwierzęcym i roślinnym, chorobami, śmiercią, jak również Tamtym Światem i bytami chthonicznymi¹³. Tego rodzaju przesady ujawniają się szczególnie w sytuacjach braku poczucia bezpieczeństwa, duchowego cierpienia i niepewności (Grzywa, 2010, s. 86; Krok, 2007, s. 93, 94; Jahoda, 1971, s. 212), co potwierdza fragment:

12 Zdanjem Tihomira Đorđevicia „veštice su skoro uvek stare žene. [...] U Poljicima kažu da su veštice stare babetine, krezube, grdne a zle krvi i naravi. U Crnoj Gori veštice su žene pošto dobro ostare. U okolini Karlovca coprnice su stare bake, [...] koje još na koncu svog života nastoje svome bližnjemu škoditi” (Đorđević, 1989, s. 6–7).

13 Por. Jahoda, 1971, s. 18.

A onda su susjedi rekli: „A sad je i red na Ivanku”. On nije vjerovao u bapske priče, ali se bojaio za svoju jedinicu. Ko zna, možda i te babe imaju pravo. Možda zaista postoje vještice. U svijetu svega ima, đavo ga odnio. (Bulatović, 1951, s. 4)

Bohater odczuwa skutki ciężącej na nim złej wróży. Dotknięta obłędem (a jest to wszakże przejaw śmierci społecznej) córka Jovanka poddana zostaje przymusowej izolacji, napiętnowaniu, demonizacji oraz animalizacji¹⁴. W groteskowym portrecie istoty szalonej zwracają uwagę reakcje agresywne, dziwaczność zachowań oraz przerywana niekiedy „lodowatym, upiornym wyciem” (Bulatović, 1953, s. 4) *logorea*.

W kulturze tradycyjnej istniało przekonanie, że człowiek chory psychicznie podlega wpływom złych mocy. Istota szalona jest ucieleśnieniem zła, odznacza się ona także wysokim stopniem destrukcyjności skierowanej przeciw członkom własnej wspólnoty. Grupa postrzega obłęd jako karę „za złamanie tabu, nieprzestrzeganie różnych rytualnych nakazów i popełnianie innych społecznie potępianych czynów” (Brodniak, 2000, s. 60). Nietypowość reakcji, niedorzeczność artykułowanych komunikatów oraz czyny agresywne narażają obłąkanego na prześladowania ze strony kolektywu piętnującego. Przyrównany do dzikiego zwierzęcia lub siły chthonicznej chory psychicznie podlega działaniom represyjnym ze strony społeczności w postaci prześladowań, a nawet śmierci (Brodniak, 2000, s. 60, 96).

W rozumieniu społeczności patriarchalnej szaleństwo bohaterki jest skutkiem zachowań niezgodnych z obowiązującym prawem zwyczajowym¹⁵. Jovanka pała bowiem żarliwym, aczkolwiek zakazany uczuciem do Bogdana, członka skonfliktowanego z jej rodziną czarnogórskiego bractwa Tomoviciów. Powodem otwartego konfliktu był mord, jakiego senior tego rodu, *kljasti Petar* (Bulatović, 1951, s. 6), dokonał na bracie chłopca Novaka. W realiach czarnogórskich przelana krew woła o pomstę do żyjących członków rodziny. To na krewnych, w ramach zemsty rodowej, spoczywa „święty” obowiązek okaleczenia lub fizycznej likwidacji sprawcy czynu przestępczego¹⁶.

14 Według Ervinga Goffmana wśród kilku rodzajów piętna wymienić należy także: „wady charakteru przypisywane słabej woli, nieujarzmionym lub nienaturalnym namiętnościom, [...] o których to wadach wnioskuje się na podstawie takich faktów jak na przykład zaburzenia psychiczne, [...] nałogi, alkoholizm [i] orientacja homoseksualna” (Goffman, 2007, s. 34).

15 Jak zauważa Michel Foucault, „obłąkany odsłania końcową prawdę o człowieku i pokazuje, do czego mogą doprowadzić afekty, życie społeczne, wszystko, co oddala od pierwotnej natury, która nie zna obłędu. Obłęd wiąże się zawsze z cywilizacją i jej dolegliwościami” (Foucault, 1987, s. 467).

16 Potwierdza to Vuk Stevanović Karadžić. „Budući dakle — zauważa serbski etnograf — da u Crnoj Gori nema nikakve određene vlasti, koja bi ljude branila od sile i od nepravde, nego svaki sam valja da se čuva i brani, tako je osveta onamo ostala sveta dužnost. Ona je ondje mjesto starješinske vlasti. Ne samo najbliža rodbina, nego i čitava sela, plemena i nahije drže za dužnost, osvetiti ne samo ubistvo, nego i drugu svaku nepravdu i sramotu, koju se učini (Karadžić, 1963, s. 301). Na temat krwawej zemsty rodowej rozumianej jako rodzaj *religioznog kulta* zob. Kanji, 2013, s. 107.

Wydaje się, że to właśnie konieczność wzięcia odwetu na oprawcy determinuje wszystkie działania chłopca Novaka. Przekonanie o tym, że „krv je krv [...] i da se preko krvi ne prelazi tako lako” (Bulatović, 1951, s. 6), czyni protagonistę niechętnym i nieugiętym wobec zaplanowanego przez córkę mariażu.

Dodajmy, że lokalna społeczność wskazuje na inne jeszcze przyczyny choroby psychicznej Jovanki. Według diagnozy miejscowego lekarza przypadłość bohaterki może mieć charakter dziedziczny. Cechy aberracji nosiły bowiem, co skrzętnie odnotowano, niemoralne zachowania jednego z agnatów. Dziad Novaka, skądinąd zamożny i powszechnie szanowany gospodarz, u kresu życia oddał się pijaństwu na sposób dionizyjski, które pozwala człowiekowi znieść *dolor existientiae*, zredukować napięcie psychiczne oraz zapomnieć o otaczającej go rzeczywistości¹⁷. Rezultatem nadmiernego picia przodka była utrata niemal całego mienia ruchomego oraz inwentarza.

Kulminacyjnym punktem miniatury literackiej Bulatovicia jest obraz ukazanego á rebours obrzędu rodzinnego. W tradycji czarnogórskiej *slava*, określana także jako *krsno ime*, to dzień, w którym członkowie pojedynczej rodziny, bractwa lub plemienia oddają cześć wybranemu świętemu, opiekunowi domostwa. Wśród figur otoczonych kultem, których imię czczą członkowie czarnogórskich rodzin, wymienić należy św. Jerzego (sv. Velikomučenik Đordije), św. Mikołaja (sv. Nikola), św. Petkę (sv. Petka), św. Michała Archaniola (sv. Arhandijel Mihajlo) czy też św. Łukasza (sv. Luka). Nieodłącznymi atrybutami uroczystości rodzinnej są: ikona patrona domu, kadzidło, świeca, czerwone wino, olej oraz rytualny chleb. Świętowanie odbywa się przy stole bogato zastawionym jadłem i spirytualiami. W uroczystości, która trwa trzy dni, uczestniczą, prócz członków rodziny czy bractwa, duchowni, pobratymy, kumowie oraz osoby z najbliższego sąsiedztwa. Świętecznemu biesiadowaniu towarzyszy wypowiedzianie słów modlitwy dziękczynnej, składanie życzeń pomyślności, łask Bożych, zdrowia, radości, płodności, długich lat życia, obfitości dóbr ziemskich, a także wznoszenie obrzędowych toastów (*zdravice*) i wykonywanie okolicznościowych pieśni (Грубачић, Томић, 1988, s. 5–17; Петровић, 2006, s. 50, 51).

Opisane w utworze Bulatovicia święto patrona domostwa pozbawione jest należytą oprawy, powagi oraz podniosłej atmosfery religijnej. W tej „uroczystości” ku czci św. Łukasza dominuje bowiem pierwiastek hulaszczy. Miejszem świętowania jest mroczna, wypełniona dymem i zatłoczona wiejska chata. W tej przestrzeni pod wpływem alkoholu, a więc środka mediacyjnego, który wywołuje stan ekstazy (Kowalski, 1998, s. 15), biesiadnicy dają upust swym namiętnościom w postaci wrzasków, zawożenia tradycyjnych pieśni, głośnego płaczu, uzalania się nad własnym losem, zapadania w alkoholowy sen, majaczenia, a w końcu współzawodnictwa w mierzeniu i strzelaniu do siedzącej na płocie wrony. Przypomnijmy w tym miejscu, że to występujące w tytule utworu zwierzę z rodziny krukowatych w planie symbolicznym

przywodzi na myśl śmierć, nieczystość, podziemie, ciemność, destrukcję oraz procesy rozpadu i gnicia (Kowalski, 1998, s. 256, 259; Cooper, 1998, s. 131). Obecność złowrózbnego ptaka może być zapowiedzią mordu, jakiego dotknięta obłędem Jovanka dokona na swoim ojcu. Reprezentująca świat chaosu osoba szalona przeobraża się w „bestię, która swą dzikością, nieokiełznaniem i niepoczytalnością zaprzecza temu, co ludzkie” (Kowalski, 1998).

W obrazie zbrodni dominuje pierwiastek korporalny. Martwe, pokiereszowane siekierą ciało Novaka budzi naprzemienne uczucie grozy i abominacji. Doznanie trwogi wzmacnia widok posoki, sączącej się obficie z rozbitej głowy ofiary. Źródłem lęku staje się również wygląd osoby szalonej, a w szczególności jej mimika, gestyka oraz wydawane przezeń dźwięki. Szaleniec bowiem, jak przekonuje Michel Foucault, odrzuca wszelkie kody i normy językowe, miast tego posługuje się „językiem wykluczonym”, na który składają się słowa sakralne, zakazane lub całkowicie pozbawione sensu (Foucault, 2007, s. 154, 158), co ilustruje cytat:

Na utabanom putiću između ambara i kuće nauznak je ležao Novak, podvijene ruke poda se. Načelu je zjapila rana, velika kao usta. Iz nje su na sve strane šikljali mlazevi krvi, punili očne duplje, boji li i lijepili sijedo pramenje za lobanju. Nekoliko koraka od Novaka stojala je [...] vitka djevojka crne rasčupane kose. U podignutoj ruci držala je sjekiru. Iz razrogačenih neobično svijetlih očiju virio je strah. Poluotvorena usta sa niskom bijelih zuba, kao da su se spremala da izgovore nešto strašno i gadno. Odjednom iz izgrebanog bljedog lista nesta zbunjenosti. Kao da se prisjeti nečega smiješnog, pa onda stade da se užasno kikoće. (Bulatović, 1951, s. 8)

Celem kolektywu staje się pochwycenie i trwałe wykluczenie ze społeczności istoty nieprzewidywalnej w swych zbrodniczych skłonnościach i planach. W bezpośrednich zmaganiach fizycznych postać obłąkanej ujawnia cechy prawdziwie animalne, takie jak: siła fizyczna, zwinność, skoczność, a także zdolność zadawania istotom wrogim głębokich ran. Poskromienie i zamknięcie istoty szalonej to ostatni akt upadku rodziny czarnogórskiego chłopca Novaka.

Miniatura literacka *Vrana* współtworzy korpus tekstów składających się na juvenilia literackie Miodraga Bulatovicia. Te krótkie formy prozatorskie, często pomijane przez krytykę literacką i historyków literatury, są jednak ważnym etapem rozwoju artystycznego serbskiego twórcy. Utwory *Moja majka*, *Vrana*, *Njihov sin* czy *Idite na molitvu* zapowiadają bowiem, na poziomie motywów, wątków i symboli, tematy obecne w dojrzałej fazie twórczości pisarza. Można zaryzykować twierdzenie, że opowiadania i powieści cyklu czarnogórskiego, takie jak *Vuk i zvono* (*Wilk z dzwonkiem*), *Crveni petao leti prema nebu* (*Czerwony kogut leci wprost do nieba*), *Heroy na magarcu*, *Vreme srama* (*Bohater na osle. Czas hańby*) czy też *Rat je bio bolji* (*Wojna była lepsza*), wyrosły na fundamencie wzmiankowanych powyżej pierwocin literackich Bulatovicia.

W utworze *Vrana* pisarz ukazuje rodzinny kraj jako jałową, spaloną słońcem i pokrytą pyłem ziemię. Dodajmy, że obraz Czarnogóry jako „przeklętej” i nieprzyjaznej ludziom krainy powróci w powieści *Crveni petao leti prema nebu* (*Czerwony kogut leci wprost do nieba*) oraz w antywojennej dylogii Miodraga Bulatovicia. W młodzieńczym utworze istotną rolę odgrywa motyw upokarzającej biedy, której skutków doświadczają niektórzy członkowie patriarchalnej wspólnoty plemiennej. Należy podkreślić, że już jako dojrzały twórca Bulatović zaludni swoje powieściowe światy istotami ubogimi: żebrakami, ludźmi gościńca czy też bezdomnymi ofiarami wojny.

W badanym tekście ważne miejsce zajmuje także problem wygasania czarnogórskiej rodziny w linii męskiej. Skutkiem przedwczesnego zgonu synów, traktowanej w kategoriach śmierci społecznej, choroby psychicznej córki, a także mordu dokonanego na zwierzchniku patriarchalnej rodziny jest upadek rodu. Należy zaznaczyć, iż podobne zagadnienia braku primogenitury męskiej oraz opustoszałego gniazdomu pojawiają się na kartach powieści Bulatovicia *Crveni petao leti prema nebu*, w której to naczelnik rodu, gazda Ilija, przeczuwa, że „wiatry rozwieją popiół z ich opustoszałych ognisk, [a] „[...] ich ziemia pogrąży się w smutku, [...] zwyrodnienie i z żalu za swoimi synami porośnie pokrzywą, paprocią, jeżynami i chwastami” (Bulatović, 1979, s. 15).

W młodzieńczym utworze na uwagę zasługuje także groteskowy motyw szaleństwa. Świat przedstawiony utworów prozatorskich Bulatovicia zaludniają figury odmieńców, obłąkanych, neurotyków, dewiantów i psychopatów. Motyw szaleńca pojawia się między innymi w debiutanckim tomie *Đavoli dolaze*. We wchodzącym w skład tego zbioru opowiadaniu *Zaustavi se, Dunave* ważne miejsce zajmuje postać Branka, dotkniętego szaleństwem artysty-uzurpatora. W powieści *Czerwony kogut leci wprost do nieba* pojawia się Mara wariatka, istota odrzucona i krzywdzona fizycznie przez reprezentantów grupy męskiej. W utworze *Bohater na osle* obserwujemy natomiast postać Grubana Malicia, obłąkanego karczmarza i żołnierza samochwała. Juwenilna proza ujawnia także zainteresowanie autora problematyką mortalną. W kolejnych utworach serbskiego artysty stwierdzamy bowiem wysoką frekwencję obrazów śmierci naturalnej, samobójczej, kwalifikowanej czy też zadawanej.

W analizowanym utworze po raz pierwszy w twórczości Miodraga Bulatovicia występuje figura teriomorficzna, tytułowa wrona. Warto podkreślić, że niemal we wszystkich późniejszych dziełach tego autora pojawienie się zwierząt, takich jak skorpion, wilk, kogut, świnia czy też rosomak, to w planie symbolicznym zapowiedź złego losu oraz nieszczęść, które dotyczą jednostkę lub zbiorowość.

W literackich pierwocinach Bulatovicia istotne miejsce przypada również zagadnieniu kultury duchowej Czarnogórców. Świat obyczajów, obrzędów i rytuałów odbiega jednak od kulturowej matrycy. Autor świadomie pozbawia patriarchalną społeczność czarnogórską cech heroicznych. Zamiast tego kreśli on wysoce kontrowersyjny portret społeczności „wybrakowanej” pod względem fizycznym i psychicznym, która szczególne upodobanie znajduje w czynieniu wyrafinowanego zła.

Miłosz Bukwałt (ORCID: 0000-0003-0302-1627)

doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, pracuje w Zakładzie Kroatystyki i Serbistyki. Zakres zainteresowań naukowych obejmuje: literatury południowosłowiańskie w kluczu komparatystycznym, kulturę tradycyjną Słowian w ujęciu porównawczym, literaturę w perspektywie psychologii i psychiatrii humanistycznej, erotyzm w literaturze i malarstwie, problematykę mortality w literaturze i sztukach pięknych, literaturę wobec zła, Holocaust na ziemiach południowosłowiańskich, kategorię piętna, brzydoty, obcości, inności, choroby, brudu oraz wstrętu na gruncie socjologii, antropologii społecznej i kulturowej, poetykę żywiołów, symbolikę teriomorficzną w literaturze. Ostatnie publikacje: *Trauma, włóczęga, poszukiwanie sławy. Wokół predebiutu literackiego Miodraga Bulatovicia*, „Slavica Wratislaviensia” 2022, nr 176; *Nienasycone, żarłoczne, pożądliwe. O złośliwych i dobrotliwych gadach aerycznych w serbskiej demonologii ludowej*, [w]: *Gady w literaturze, kulturze, języku i mediach* (Siedlce 2023).

miłosz.bukwałt@uwr.edu.pl

Bibliografia

- Bulatović, M. (1951). *Vrana*, Narodni student. Nedeljni list beogradskih studenata, Beograd, br. 16 (godina XVII), s. 6–8.
- Bulatović, M. (1964). *Czerwony kogut leci wprost do nieba*. Warszawa: Czytelnik.
- Bukwałt, M. (2022). Trauma, włóczęga, poszukiwanie sławy. Wokół predebiutu literackiego Miodraga Bulatovicia. *Slavica Wratislaviensia*, 176, s. 27–38.
- Brodnyak, W.A. (2000). *Choroba psychiczna w świadomości społecznej*. Warszawa: NOMOS.
- Cirlot, J.E. (2000). Las. [hasło w:] *Słownik symboli* (s. 221–222). Kraków: Znak.
- Cooper, J.C. (1998). Kruk. [hasło w:] *Zwierzęta symboliczne i mityczne* (s. 131–133). Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Cullere, A. (1891). *U wrót obłądki*. Warszawa: Nakładem Księgarni Teodora Paprockiego i S-ki.
- Đorđević, T. (1990). *Deca u verovanjima i običajima našeg naroda*. Beograd: Idea, Niš: Prosveta.
- Đorđević, T. (1953). *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, Dečje novine.
- Eco, U. (2009). *Historia brzydoty*. Poznań: Rebis.
- Eliade, M. (1996). *Sacrum a profanum*. Warszawa: Aletheia.
- Foucault, M. (1987). *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Foucault, M. (2000). *Choroba umysłowa a psychologia*. Płock: Wydawnictwo KR.
- Foucault, M. (2007). *Powiedziane, napisane. Szaleństwo i literatura*. Płock: Wydawnictwo KR.
- Goffman, E. (2007). *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Gołaszewska, M. (1994). *Fascynacja złem. Eseje z teorii wartości*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzywa, A. (2010). *Magiczna wizja świata*. Warszawa: Eneteia Wydawnictwo Psychologii i Kultury.
- Jahoda, G. (1971). *Psychologia przesądu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Jakubczak, M. (2002). Ziemia — źródłowe motywy wyobraźni. W: K. Wilkoszewska (red.), *Estetyka czterech żywiołów. Ziemia. Woda. Ogień. Powietrze*. (s. 11–69). Kraków: Universitas.
- Kanji, M. (2013). *Deset dana u Crnoj Gori*. Podgorica: Izdavač CID, Biblioteka „Svjedočanstva”.
- Karadžić, V.S. (1969). *Dela Vuka Karadžića. Etnografski spisi. O Crnoj Gori*. M. Filipović, F. Dobrašinić, (red.). Beograd: Prosveta.
- Kępiński, A. (1978). *Rytm życia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kowalski, P. (1998). Alkohol. [hasło w:] *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie* (s. 15–19). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalski, P. (1998). Kruk. [hasło w:] *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie* (s. 256–262). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalski, P. (1998). Szaleństwo. [hasło w:] *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie* (s. 540–543). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalski, P. (2002). *Odyseje nasze były jakie. Droga, przestrzeń i podróżowanie w kulturze*. Wrocław: ATLA 2.
- Krok, D. (2007). Myślenie przesądne a religijne funkcjonowanie osób. *Polskie Forum Psychologiczne*, 1, s. 93–112.
- Lister, R. (2007). *Bieda*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Popović, R. (2013). *Kako je Bule pokorio Evropu. Životopis Miodraga Bulatovića*. Beograd: Vukotić media.
- Księga Rodzaju. (2012). W: *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament* (w. 22). Poznań: Wydawnictwo Święty Wojciech.
- Roux, J.P. (2013). *Krew. Mity, symbole, rzeczywistość*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Szyrkiewicz, S. (1992). *Pokrewieństwo. Studium etnologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wallis, M. (2004). *Wybór pism estetycznych*. Kraków: Universitas.
- Zwoliński, A. (2013). *Historie ludzkich wędrówek*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.
- Булат, П., Чајкановић, В. (2007). *Моба: Митолошки речник*. Београд: Српска књижевна задруга, s. 99 [Bulat, P., Čajkanović, V. (2007). *Moba: Mitološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga, s. 99].
- Грубачић, Б., Томић, М. (1988). *Српске славе*. Београд: Литера [Grubačić, B., Tomić, M. (1988), *Srpske slave*. Beograd: Litera].
- Милићевић, М.Ђ. (1894). *Живот Срба сељака*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије [Milićević, M.Đ. (1894). *Život srba seljaka*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije].

- Петровић, Т. (2006). *Здравица код јужних Словена*. Београд: Балканолошки институт САНУ [Petrović, T. (2006). *Zdravica kod južnih Slovena*. Beograd: Balkanološki institut SANU].

Źródła internetowe

- Pawłowski, J. Marzanna i strach polny. Czy te kukły coś łączy? Pobrane z: <https://nowiny24.pl/marzanna-i-strach-polny-czy-te-kukly-cos-laczy/ar/5815067> (dostęp: 11.02.2024).